

GRANASZTÓI GYÖRGY

„A városok!”

(Mit akarhat az olvasó?)

A sportvilágban elcsépelet kifejezés a *sötét ló*, amellyel az ismeretlen, sőt többnyire esélytelen ellenfelet szokás illetni. Sötét lovakról szinte minden összefüggésben beszélhetünk. De mert a téma feletti töprengés nem tudományos folyóirat hasábjaira való, hadd jelentsük ki, hogy a könyvkiadás számára (kiadókat és szerzőket egyaránt ideértve) a közönség a sötét ló. Az olvasó.

Az átlagolvasóról számtalan elképzelés létezik, amelyeket a közvéleménykutatások vagy a tapasztalt könyvkereskedők sommás észleletei olykor alátámasztanak, olykor új elemekkel gazdagítanak. A probléma annál bonyolultabb, minél több figyelmet szentelnek neki. Egyetlen mérhető eleme az eladott példányok száma. Helyesebben nálunk még a példányszámokkal kapcsolatban sem világos a helyzet, hiszen előfordul, hogy egy könyvet pillanatok alatt szétkapkodnak, s az utánnymás elmarad, vagy csak hosszabb idő után valósul meg. Hányan vették volna meg, ha lett volna még belőle, hányan vették meg csupán kelendősége miatt, ki tudja. Mint ahogy ki tudná megmondani, milyen gyakorlati megfontolások alapján dől el Magyarországon az, hogy egy-egy könyvet hány példányban adnak ki.

Itt van például Wolf Schneider müncheni újságíró könyve, amelynek címe *Városok Úrtól Utópiáig* (Gondolat, 1973. 324). A kolofon szerint 25 ezer példány, vagyis sok készült belőle. Másfél évvel a megjelenés után még mindenütt kapható, sőt nagyobb üzletekben tekintélyes oszlopokban tornyosul. A könyvterjesztő illetékesei, ha eljutna hozzájuk, feltehetően nehezményeznék ezt a szubjektív, mert felületes megfigyelésen, nem pedig mutatókon, viszonyszámokon alapuló véleményt: Schneider könyve szerintem, rendszeres könyvvásárló szerint üzleti fiaskó. Tetszett ugyan a kiállítása, de drága, s beleolvasva már az első látásra ellenszenves volt számomra. Nem is kellett volna, ha a téma nem érdekel közelebbről. Megvettem, s most — az olvasó szíves elnézését kérve a nem különösebben szakszerű fejtegetésekért — előadom elfogult véleményemet. Nem is annyira a könyvről magáról, mint inkább a megjelenése kapcsán felvetődő problémáról. Igaz, Schneider könyvét azért nem tehetem félre, ellenkezőleg!

Miről van tehát szó? Lényegében egy újfajta, bestsellernek szánt könyvről, amely műfaját tekintve a tudományos-ismeretterjesztő kategóriába tartozik. A szerzőnek, aki láthatólag beutazta az egész világot, „hobija” A VÁROS. Végtelenül nevetséges mondat, de kifejezi az igazságot. Ha viszont igaz, akkor ez olyan abszurdum, amelyre — mint jelenségre — érdemes felfigyelni. Schneider az őskortól napjainkig terjedően ír a városokról, beszél tehát múltjukról, jelenük-ről és jövőjük-ről, s szó esik a babiloni városokról csakúgy, mint a kínaiakról, oroszokról, Brasilia-ról, vagy Chandigar-ról. Hangvétélét már néhány fejezet-

cím is érzékelteti: Ez volt Babilon, A tengerek véres királynője, Ál munk, a régi Nürnberg, Aszfalt és unalom stb.

A történész számára, aki a várost a múlt jelenségeként szemléli, csakúgy, mint az urbanista számára, aki viszont a jelenből kiindulva a jövőt látja benne, ilyen fejezetek nem léteznek. A témák, amelyekkel foglalkoznak, nem ilyen részekre tagolódnak. S éppen ezért rögtön feltehető a kérdés: joga van-e a tudománynak kisajátítania bizonyos területeket, nincsenek-e más megközelítési módok, vajon például az olvasó nem másként érzékeli-e a dolgokat? A várost!

Újból eljutottunk a kiindulóponttra. Csak sejteni lehet, mit kíván, mit gondolhat az olvasók tömege, s így örök vita marad, hogy a könyvkiadásnak adott esetben le kell-e süllyednie valamilyen alacsony szintre, amely az ún. „tömegigényt” jelentené (cinikus, olykor csak suttogva hangoztatott, de világszerte érvényesülő felfogás), avagy komolyan kell-e vennie az olvasókat. A vita tulajdonképpen érdekes lehet, adott esetben inspiráló is, de a döntő tényező, bárhogy is nézzük, a könyv. A jó könyv, amely leköti a figyelmet, s amelynek a „biztos” receptjét senki sem ismeri.

Ezért értelmetlen dolog arról elmélkedni, hogy milyen megközelítésben jogosult beszélni „a városokról”. Mint minden emberi alkotás, „a város” is jellemezhető irodalmi, képzőművészeti, avagy zenei, továbbá tudományos eszközökkel. A lényeg, az egyetlen alapvető követelmény, a hitelesség. Hogy a mű meggyőzze a befogadó személyt igaz voltáról. Minden egyéb ezután következik: a szerkezet, a stílus, a feszült előadásmód, amely lekötheti a figyelmet. Egyszerűsége ez az a közös alap, amelyről a dolgok tudományos és művészeti interpretációja elágazik. A tudós, művének hitelességét, azt, hogy közel áll a valósághoz, tényekkel támasztja alá. A tények füzérekbe rendeződnek a gondolatok mentén. Igaz voltakait adatok, sokszor adatok tömege teszi hihetővé — s a laikus számára éppen miattuk oly taszítóak a tudományos művek. Holott néha a száraz, ehetetlenül unalmas szakcikk is felvillanyozhat valakit, aki a leírt problémával kapcsolatban magára ismer, választ vagy útmutatást kap, mert valószerű kapcsolatot talált saját törekvéseivel.

Ha így nézzük, egy mondjuk a podolini temető sírköveivel foglalkozó kis közlemény és Krúdy egyik Podolinban játszódó elbeszélése között csupán statisztikai értelemben van különbség: az elsőt néhányan olvassák, a másikat százazrek. Az elbeszélésben a temető és benne a sírkövek jelképek: a szepességi kisvárosi élet, vakvágányra futott emberi sorsok, a mulandóság, a nyomorúság és a magány titokzatos mementói, két, a formalitásokkal leszámolt, szomorú és elvágódó szerelmes együttlétének tanui. Ott, a temetőben minden összetartozik. A sírkövek formája és stílusa csakúgy, mint az alattuk porladó, közöttük kergetőző emberek sorsa. De ki tehet szemrehányást azért, s főleg kinek, ha az olvasókat a városban, a kis Podolinban élt *emberek* érdeklik, ha a hiteles mű egyetlen mércéje számukra az, hogy bele tudják-e élni magukat, felismerik-e benne saját gondolataikat, érzéseiket, mindennapjaikat. Az ilyen könyvekhez nem kell lábjegyzet.

Felejthetetlenek azok a városélmények, amelyeket Balzac a XIX. század első felének Párizsáról, Krúdy a századelő Budapestjéről, Goethe gyermekkora Frankfurtjáról, Tolsztoj Szentpétervárról, Dosztojevszkij Moszkváról hagyott ránk, s a sort hosszan lehetne folytatni, kinek mi jut az eszébe. Valamennyiükben az a közös, hogy bármilyen rendkívüli történetek színhelyei legyenek is, az emlék intenzitását a villanásnyi apró részletek és epizódok okozzák, ezekkel éljük át a cselekményt.

A gyakorló történésznek lépten-nyomon eszébe jut, hogy az, amivel foglalkozik, sok olvasót érdekelhetne, hiszen valamilyen módon mindig róluk van szó. De a tudomány igényei és normái akkora terheket rónak rá, hogy választania kell, vagy kutatásainak él, vagy összefoglalja az eredményeket. A kettő együtt elképzelhetetlen, emellett korántsem biztos, hogy a lényegretörő, képzeletmozgató és érdekfeszítő előadásmód éppen olyan adottsága-e, mint a kutató, feltáró hajlam. Látja tehát a problémát, szólni szeretne, mégsem képes rá. Mint amikor valaki a tovarobogó villamosból észreveszi, hogy az utcán meglópnak egy járókelőt.

Ilyen eset a müncheni újságíróé is. Példája alkalmas arra, hogy a dilemmáról közvetlenebbül szólhassunk.

Fajsúlyát tekintve szerzője a könyvet komolynak szánta, hatása elvileg maradandónak ígérkezik. Az előszóban felteszi a kérdést: ugyan melyik történelmekönyvben olvashatunk arról, hol voltak legegyszerűsített bérkaszárnnyak, fényűző utak és lövontatta omnibuszok, vajon mikor tette lehetővé az üvegablak a városépítést zordabb tájakon. Majd kijelenti, hogy a városok sorsa a mai embert nemcsak történelmi szempontból érdekli, hanem azért is, mert a régiak sorsából gyakorlati következtetéseket vonhat le a mai városokéra, megtanulhatjuk, hogyan akadályozhatjuk meg akár az ellenség, akár a túl sok autó és ember várospusztító tevékenységét.

Ez az elvi alapvetés arról árulkodik, hogy a könyv megírásakor a szerző előtt felületes, öntelt és ún. „józan” gondolkodású átlagolvasó képe lebegett. Erre a szellemi szintre csak leereszkedni lehet írás közben, felemelkedni nem. Amiből viszont írói szempontból kétszeres erkölcsatlenség származik. Először, s ez a legsúlyosabb bűn, megveti az olvasót; másodsor, nem képességei maximumát nyújtja, hanem eleve leszállítja a követelményeket önmagával szemben. Meggyőződés: komoly író az ismeretlen olvasót nem passzív fogyasztónak tekinti, aki elé takarmányt kell szórni, hanem partnernek, aki a vezetésére bízta magát. Az erkölcsi alapállás a két esetben homlokegyenest az ellenkező.

„Fércmű, kár róla beszélni!” — mondhatná ezekután bárki, ám nem ez a helyzet. A vastag szövegrészben tömérdek adat, adalék található, a jegyzetekben idézett személyiségek köre Hérodotosztól J. Burckhardtig, Boccacciotól Roda-Rodáig, Mommsentől Lavedanig terjed, mintegy jelezve, hogy nem „akármilyen” réteghez szól, s egyáltalán: a kiadói fülszöveg szerint 6 év alatt ötször adták ki az NSzK-ban, összesen 250 ezer példányban.

Az eredetit, a minden eddigőtől eltérő koncepciót ígérő mű be is váltja az ígéretet. Kiindulópontja olyan egyszerű, hogy a járatlan olvasóra mellbevágóan hat a felismerés: tényleg, eddig senki sem beszélt a városról, holott városok több-ezer éve léteznek. Ezen a csapáson halad előre a vezető és utitársa, s kettejük titka, meddig jutnak közösen. Előbb-utóbb azonban minden figyelő olvasónak óhatatlanul fel kell, hogy tűnjék valami: a szerző bizonytalan. Kapkod, nagy hangon kiáltozik, mázsás igazságokat és közhelyeket vagdal jobbra-balra, de nem tér rá a lényegre. Nem mondja meg, hogy mi a város. Erre még csak kísérlet sem tesz. Így azután a könyv, bár sok érdekességet lehet megtudni belőle, s jóllehet felépítése a lehető legegyszerűbb, mert időrendbe szedve adja elő mondanivalóját, mégis szétesik. Nincsen központi gondolata, szerkezete, íve, feszültsége.

A hiba persze nem az, hogy a szerző elfeledkezett valamiről, hanem az, hogy elmulasztotta bevallani: még senki sem volt képes arra, hogy tértől és időtől, urbanisztikától, közgazdaságtantól, jogtól, szociológiától, antropológiától és várostörténettől függetlenül, avagy ezek szempontjait egyesítve szabatosan és átfogóan meghatározza, hogy *mi a város*.

Félreértés ne essék, szabatos definíció hiányában is lehet beszélni valamiről, lehet vizsgálni is, de csak úgy, hogy erről az olvasó, főleg a járatlan, tájékoztatást kapjon. Ám az efféle tájékoztatás óhatatlanul azzal jár, hogy a szerzőnek meg kell határoznia legalább a szempontjait, s így — hogy kedves autós hasonlatai közül kölcsönözzünk egyet — neki is be kell sorolnia valamelyik sávba. Nem lebeghet többé a szakmai vonatkozások felett, nem csaponghat kedvére.

Egyébként kizárt dolog, hogy bárki is félre tenne egy könyvet azért, mert írója bevallja, melyek azok a kérdések, amelyekre nem tud választ adni. A városról, mint végső soron meghatározhatatlan kategóriáról is lehet írni, akár összefüggően is, ha a továbbiakban a különböző szempontokat érvényesítve kísérletet teszünk az összehasonlításokra és a különbségek megállapítására. Aki komolyan veszi a dolgot, egyre több különös vonást fog találni az első pillanatra közös sajátosságokban, s teljesítménye annál nagyobb értékű lesz, minél hihetőbb módon jut el mégis a néhány alapvető közös elem értelmezéséig. S ha becsületes, olvasójával együtt fel kell végül tennie a kérdést: valóban olyan fontos ez?

Igen, tegyük fel mi is a kérdést, valóban az-e a legfontosabb egy városban, hogy mennyire hasonlít a többihez? A válasz csak az lehet, hogy a kérdést nem így kell felvetni. Az összehasonlítás, a párhuzamok keresése a megismerés nélkülözhetetlen része, de nem végcélja. De ne beszéljünk ennyire elvontan! Hogyan lehet két várost összehasonlítani? Eszembe jut az a két amerikai turista, akiket egyszer dunakanyari kirándulásra kísértem. Lelkes szavaim hatására már jóelőre kikészítették filmfelvételüket, majd amikor felértünk a visegrádi várhoz és én büszkén körbemutattam, összecsomagoltak anélkül, hogy egyetlen kockát is pazaroltak volna a kilátásra. „Olyan, mint a norvég fjordok!” — mondták magyarázatul.

Ezen az alapon sok dolog összehasonlítható, igaz, okosabbak nem leszünk. Az összevetés, különösen olyan bonyolult, élő szervezetek esetében mint egy-egy város, csak komolyabb erőfeszítések árán születhet meg.

A dilettáns egyik tulajdonsága, hogy szinte minden részletet megjegyyez arról, amivel foglalkozik — ezek tudásával a szakembert is elkápráztatja, sőt ami még rosszabb (mert a szakember számára kényelmetlen): nemegyszer sarokba is szorítja tárgyismeretével. Azonban a fáktól nem látja az erdőt. Sajat témámnál maradok: hadd emeljek ki egy jellemző mozzanatot Schneider könyvének 3. fejezetéből. Ebben a XI—XII. századi nyugat-európai városfejlődésről a következőket írja:

„A XI. században Németországban csak 140 városias jellegű település volt, többségükben még ötszáz ember sem lakott, tehát kisebbek voltak a mai közepes nagyságú falvaknál. A XII. században már kétszázötvenre, a XIII. században pedig hirtelen kétezerre nő a városok száma.

A városok gyors felvirágzásához egy látszólag jelentéktelen találmány is hozzájárult, amelynek fontosságát napjaink benzingőzében csak nehezen ismerjük fel: a válhám” (151—152).

A ló huzóerejének ésszerűbb kihasználásáról ezután még sok szó esik, teljes a csönd azonban arról, hogyan is kell magunk elé képzelnünk a régi városias településeket, mi különböztette meg őket a falvaktól. Holott ez az átmeneti időszak az európai, benne a magyar várostörténet különösen érdekes fejezete. Kapunk cserébe egy kápráztatónak szánt közlést a válhámról. S valóban: az olvasó egy pillanatra elgondolkozik azon, hogy ilyen történeti összefüggésben még sohasem hallott róla.

Nem azért nem hallott azonban, mert valamilyen, a történészek előtt is-

meretlen dolgról van szó. Az igazság az, hogy — akár helytelen, akár nem — a történéseket eddig elsősorban az foglalkoztatta, mit húzott a ló maga mögött. Mert túl azon, hogy a válhámhoz hasonlóan érdekes az is, mit szállítottak a távolsági kereskedők Kölnből Magdeburgig, nem szabad elfelejteni: a válhám is azok közé a találmányok közé tartozik, amelyek elterjedéséhez a viszonyoknak be kell érniük. Ha egy ilyen adalékot kiragadunk a többi hasonlóan fontos és érdekes adalék közül, úgy járunk, mint azok, akik azt hiszik, hogy a rákot a dohányzás okozza.

Schneider kedvenc fordulatai közé tartozik, többször emlegeti, hogy Brügge azért hanyatlott le, mert kikötője elhomokosodott, Visby meg azért, mert a heringek 1400 után elkerülték. Az efféle kuriózumokat hosszan lehetne sorolni, csodálom is, hogy nem említ sokkal többet. Úgy hangoznak, mint valamilyen villámtréfa, elég megjegyezni a csattanót, a többi magától jön. Holott Brügge a csapás után is város maradt, igaz lokális jelentőségű gazdálkodó piachely, Visby viszont szinte kiürült. Az érdekes, a minden olvasó számára érdekes kérdés az, miért voltak kiszolgáltatva a régi városok egy-egy gazdasági vagy természeti, vagy politikai stb. tényezőnek, hogyan élhet tovább egy város a megváltozott körülmények között, kik azok, akik ott maradtak, hogyan változott meg az életük. Mert a várostörténet egyik legbonyolultabb, egyszersmind legizgalmasabb kérdése mindig az: *mi történt azután?*

Mi történt például a római városokkal a birodalom bukása után? Hogyan néptelenedett el Aquincum, hogyan lett falu Trierből, hogyan folyt tovább a városi élet Narbonneban. Ennek semmi köze napjaink benzingőzös problémáihoz, mondaná Schneider. Gakorlati hasznunk nincs is belőle, ha megismerjük, de — ne gondoljuk, hogy manapság nem találkoznunk hasonló helyzetekkel. Amikor például a franciák kivonultak Algériából, s maguk mögött hagyták hipermodern, drótsövénnyel védett lakótelepeiket, az öt-tíz emeletes házakat, a gyorslifteket, utakat, kórházakat, iskolákat, üzemeket — cementgyárak, alkatrészek, útjavítógépek, orvosok, tanárok, mérnökök nélkül (Alger kikötőjének teljes berendezését is leszerelték és elvitték), hasonló történt mint a rómaiak észak-afrikai kivonulása idején. Az új társadalom képtelen volt a régi civilizációjával élni, újból, más alapokról kellett kezdeni az életet. A rómaiak által elhagyott Timgadot, hogy egy Algéria területén fekvő egykori várost említsünk, senki sem vette birtokába, néhány kövéből kunyhó épült, a többi ma is eredeti helyén látható. Másutt a régi épületek belenőttek az új településbe, az új élet igényei azonban széttördelték őket, eredeti, sokszor magasztos és a maguk módján talán felülmúlhatatlanul tökéletes konstrukciójuk átalakult, eltorzult, megsemmisült. A templomból vár, raktár, színházterem, majd üzem lett. Hasonló történik ma Algériában és a többi fejlődő országban, de megtörtént ez Európában is, nálunk is, nem is egyszer, hanem sokszor.

De az ilyesmit átélni, s főleg a tájékozatlan olvasónak továbbadni nehéz feladat. Mert képzeljük magunkat, mondjuk, az iménti két amerikai turista helyébe. Semmit sem tudnak a tájról, amely a lábaiknál terül el, csupán formák jutnak róla az eszükbe. Ha lenéznek a folyó mellett kanyargó útra, nem látják az évezredek óta itt zajló forgalmat; a lovakat, kocsikat, seregeket, háborúkat, vándorokat és menekülőket, akik fel és alá hömpölyögtek rajta.

A város más. A város, a történeti város csakúgy, mint az, amelynek csupán jövője van, tele van időtlenné merevedett nyomokkal, amelyek felgyújtják a látogató képzeletét. Az ilyesmi mindig magyarázatot kíván, s a feladatot általában az idegenvezetők és az utikönyvek szokták betölteni. A látogatók képzelete

lázasan dolgozik, a fogékony érdeklődők gyakran szinte átszellemülve próbálják beleélni magukat a város, az utcák, a házak és a templomok életébe és múltjába. Mindenki találkozott már ilyen lelkes utazókkal, s ne firtassuk most, hogy rajongásuk mennyire szokott megalapozott lenni, mennyi benne a sznobizmus. Esetünkben a lényeg az, hogy gyakran az utazás, a látvány kelti fel az érdeklődést az idegen táj és város iránt, általában azok iránt a témák iránt, amelyek a művészettörténet, a néprajz, a művelődéstörténet stb. körébe tartoznak. Mert ahhoz nem szükséges különösebb felmérés, hogy kijelentsük: az a fajta olvasói érdeklődés, amelyről most beszélünk, csak hihető, valóságos tényekkel elégíthető ki. S az sem túlzás, ha hozzátesszük, hogy az utazás ezt az érdeklődést serkenti, irányítja csupán, mert egyébként ott szunnyad minden nyílt, elfogulatlan és kíváncsi emberben. A városok, épületek látványa tehát, hangulatuk, amely sokszor kifejezetten esztétikai hatás, tényszerű érdeklődést kelt, s ez az érdeklődés minden tiszteletet megérdemel.

Tiszteletet érdemel, igaz, de az is igaz, hogy egyre jobban torzul. Mert az utazás és a megismerés, amely sokáig összetartozó fogalom volt, ma elvált egymástól. A korcs neve: turizmus. Aki az *American Express*-el, vagy a *Neckermann* jóvoltából utazik, s az egyik nap Djerba szigetén, másnap Cipruson, a harmadikon Athénban ebédel, nem utazik, csak röpköd. Senki előtt sem titok, hogy ez a röpködés ma már nálunk is egyre általánosabb módja az utazásnak.

Ne kicsinyeljük le senkinek az úti élményeit, de tegyük a szívünkre a kezünket! Nem változik-e meg egy széles olvasóréteg szemléletmódja azáltal, hogy az autó és a repülőgép olyan hatalmas utazásokat tesz lehetővé? Hogy a televízió révén a horizont még jobban kitágul? Ez a folyamat éppen az ellenkezője annak, amely napjainkban a tudományos megismerést jellemzi. Miközben a közönségnek egyre több térbeli összetételre van lehetősége, s ezáltal látásmódja bizonyos értelemben egyre átfogóbb, a tudós számára a szintetikus igényű történetírás, mint közismert, egyre nehezebb. Így tehát ritkul az összefoglaló jellegű, de azért érdekes kérdésekkel foglalkozó, egyszersmind szakértők által írt művek száma. Légüres tér keletkezik.

Ezt a vákuumot töltik be az olyan könyvek, amelyet Schneider is írt. A veszély, sőt kihívás korántsem lebecsülendő. Ez a fajta, az ún. „elithez” szóló ismeretterjesztő irodalom a felületes szemlélődőhöz igazodik, de a felszított érdeklődést, amely jobb sorsot, méltánylást, s főként irányítást érdemelne, sekélyes módon elégíti ki, s erősíti a szembenállást tudomány és a nagyközönség között.

Mert igaz, hogy csak kevesen, jóllehet azért évről-évre többen utazhatnak. S az is igaz, hogy nem mindenki felületes, nem mindenki röpköd a látnivalók között. Mégis, ez a szemléletmód veszélyes, mert persze sokkal szélesebb körben érvényesülhet, mint a kiutazók száma. Az eredmény ismét az lesz, mint annyi hasonló esetben: a dolgok felszínes megítélése, közhelyszerű ismeretek, amelyeket egyébként gyorsan el is felejt mindenki, és ami a legfőbb, hiányérzet azokban akik szeretnének elmélyülni, de akiknek ízlését eltorzította a bestseller ismeretterjesztés.

Mi a megoldás? — tesszük fel a kérdést, mert a dilemmát illik feloldani. Mi a javaslat? — kérdezik azok, akik rögtön gyakorlati feladatot látnak maguk előtt. A válasz nehéz, mert először azon kellene gondolkodni, úgy van-e egyáltalán, ahogy az imént elmondottuk. Továbbá azon, hogy mit kívánhat, fejlődik-e, s ha igen, milyen irányban az érdeklődő olvasók széles tábor. Ez túl általános fogalmazás, túlságosan fennkölt és megfoghatatlan — szól tüstént az ellenkezés hangja mindnyájunkban. Igaz! De egyszer el lehetne töprengeni afőlött, egész-

séges dolog-e, hogy a történetírásból az *írást* olyan visszavonhatatlanul kiszorította a *tudomány*.

Nagy kérdés, nagy téma, a szakma minden művelőjének lenne mondani-valója vele kapcsolatban. Ne mélyedjünk most bele, csupán egyetlen megjegyzést szeretnék tenni.

Súlyosan félreérti a tudományos és a művészi alkotás lényegét az, aki úgy véli, hogy a megismerés során az egyik vagy a másik megközelítés révén messzebb lehet jutni, s főleg máshova. Aki például azt hiszi, hogy a műalkotás egyenlő az intuícióval, s hogy az intuíció mágikus jövőbe, vagy múltba látó képességet jelent, amit éppen ezért a tudós ésszel fel nem érhet. Ilyesmiben a romantika idején volt szokás hinni. Ma erre csak azt lehet válaszolni, hogy nem szabad összekeverni a fogalmakat. Így az alkotás folyamatát a művel. Mert ugyebár kit érdekel a művész vívódása, ha előttünk van maga a mű. Mit látott, mibe érzett bele az alkotó, az kizárólag a mű szerint érdekes. Ám a fő kérdés nem az alkotó és a mű kapcsolatára kell, hogy vonatkozzék, hanem a műre és közönségére. És higgyük el, az ún. átlagos olvasó számára egyáltalán nem olyan nyilvánvaló, hogy mikor éri tudományos, mikor pedig művészi hatás. Az *élmény* független kell, hogy legyen az igazság megközelítési módjától. Számára az élmény egyetlen kritériuma: elhiszi-e azt, amit a nyomtatott szöveg olvasása közben lát. Képes-e átélni?

Ha így tesszük fel a kérdést, kiderül, ma a történész nagy súlyt fektet arra, hogy műve hihető legyen, keveset törődik viszont azzal, hogy a sok hihető tény, természetesen a szó átvitt értelmében, de mégis, látvánnyá álljon össze.

A történetírás nem pótolható tehát, legfeljebb az olvasók, az érdeklődők sóvárgását lehet helytelen irányba terelni, igényeiket manipulálni, méltatlan módon kielégíteni.